

JOHN WANSBROUGH (1928–2002)
– PRZYKŁAD METODOLOGII BADAŃ NAD WCZESNYMI
DZIEJAMI ISLAMU*

ABSTRACT: John Wansbrough has contributed to the development of new research tools in the field of Islamistics, especially in the earliest history of Islamic writings. His idea was to apply one of the methods of biblical criticism (form criticism) to the ample bibliographical source materials of the Islamic tradition. No wonder that the results of Wansbrough's studies are quite different from what is commonly taught in the West and in the East about the genesis of Islam. Wansbrough represents the Western sceptical school of studies on the Islamic origins and has contemporary followers.

KEY WORDS: early Islam, form criticism, Islamistics, *Heilsgeschichte*, Islamic tradition

John Wansbrough należy z pewnością do najwybitniejszych współczesnych orientalistów zajmujących się studiami nad wczesnym okresem islamu. Jest autorem jednego z najgłośniejszych pionierskich metodologicznych eksperymentów naukowych poświęconych krytycznej analizie tekstu Koranu i korpusu tradycji muzułmańskiej. Eksperyment polegał na zastosowaniu wobec tych materiałów instrumentów krytyki naukowej (a konkretnie metody historii form) tak, jak czyni się to w badaniach nowotestamentowych.

Owoce studiów Wansbrough była publikacja dwóch dzieł, pod wieloma względami przełomowych dla islamistyki i studiów nad Koranem. W obydwu z nich, *Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation* (1977)¹ oraz *The Sectarian Milieu: Content and Composition of Islamic Salvation History* (1978)², Wansbrough podaje w sposób pośredni w wątpliwość założenia metodologiczne dotychczasowych badań nad islamem.

W swych studiach Wansbrough opiera się na dorobku naukowym wielkich poprzedników – Abrahama Geigera, Ignaza Goldzihera, Theodora Nöldke, Friedricha Schwally i Josepha Schachta, którzy starali się postrzegać dziedzictwo tradycji muzułmańskiej poprzez pryzmat komponentów tradycji judaizmu i chrześcijaństwa. Z jednej strony, Wansbrough widzi w rozwoju historycznym i dogmatycznym islamu liczne analogie do starszych religii monoteistycznych. Z drugiej jednak, kwestionuje w znacznej mierze autentyczność większości tekstów tradycji muzułmańskiej datowanych na wieki VII i VIII. Według niego, dzięki analizie tekstualnej tych dzieł można dostrzec, że na najstarszych zabytkach piśmiennictwa arabsko-muzułmańskiego odcisnęło się piętno dogmatyki islamu wieków późniejszych, a więc tak zwanego kerygmatu (teologicznej proklamacji prawd wiary). Koncepcja autora, wyrażona w szeregu książek i artykułów,

* Badania, których wynikiem jest poniższy artykuł, zostały sfinansowane ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer 2011/03/B/HS1/00467.

¹ John Wansbrough, *Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation*, Oxford University Press, Oxford 1977.

² John Wansbrough, *The Sectarian Milieu: Content and Composition of Islamic Salvation History*, Oxford University Press, Oxford 1978.

tworzy przekrojowy, oryginalny obraz początków islamu, alternatywny zarówno wobec przekazu tradycji muzułmańskiej, jak i poglądów klasycznej zachodniej orientalistyki.

Amerykański uczony był pionierem metody badawczej współczesnej islamistyki zwanej metodą historii form, krytyką form lub morfokrytyką (terminy zaczerpnięte z dziedziny hermeneutyki biblijnej). Polega ona na próbie rekonstrukcji pierwotnych, prostych form literackich, które legły u podstaw docelowo badanych tekstów (np. uświęconych kanonicznie przez społeczność wiernych, takich jak Ewangelie czy Koran). Intencją badaczy prehistorii tekstów jest nierzadko odtworzenie ich formy z okresu przekazu ustnego przy wykorzystaniu narzędzi badawczych historii religii i socjologii. Etapy badań obejmują m.in. wyodrębnienie z całości analizowanego tekstu mniejszych, składowych jednostek tekstualnych (np. podług gatunków literackich) oraz osadzenie tych fragmentów w kontekście historyczno-kulturowym (tzw. *Sitz im Leben*)³.

Morfokrytyka jest względnie nowym współczesnym narzędziem badań naukowych, nawet w studiach biblijnych. Termin 'historia form' (niem. *Formgeschichte*) wprowadził M. Dibelius w 1919 r., a metodę tę stosowali m.in. H. Gunkel, M. Noth i G. von Rad (do Starego Testamentu) oraz Karl Ludwig Schmidt, Robert M. Price i Rudolph Bultmann (do Nowego Testamentu)⁴.

John Wansbrough był w szczególności orędownikiem prac ostatniego z tu przywołanych biblistów – niemieckiego teologa Rudolfa Bultmanna (1884–1976), jednego z najbardziej znanych XX-wiecznych historyków form, który za pomocą swojej metody kwestionował historyczną wartość Ewangelii. Celem Bultmanna było dążenie do demitologizacji przesłania ewangelii i odkrycia na nowo oryginalnego sensu przekazu tego historycznego tekstu.

Owa „demitologizacja” tekstu (nowotestamentowego w przypadku Bultmanna czy koranicznego w przypadku Wansbrough) nie miała na celu wykazania jego nieautentyczności historycznej, lecz fakt odbicia się na nim piętna poglądów teologicznych jego autorów, kompilatorów czy kopistów. Inaczej mówiąc, chodzi o dowiedzenie, że tekst kanoniczny, raz uświęcony przez władze religijne, odzwierciedla późniejsze stadium ewolucji tekstu pierwotnego. W wypadku ewangelii kanonicznych, demitologizacja miała polegać na identyfikacji owych motywów teologicznych (kerygmatu), którymi kierowali się autorzy ewangelii w swoim przesłaniu. Stąd morfokrytyka rekonstruuje wierzenia i dogmatyczne poglądy wczesnego Kościoła, czy – w wypadku islamu i Wansbrough – pierwszych społeczności muzułmańskich.

Zastosowanie przez Wansbrough w latach 70. XX w. do badań nad genezą islamu metody historii form według Bultmanna było krokiem pionierskim, wręcz rewolucyjnym i ożywym dla skostniałych metodologicznie studiów islamistycznych. Na przestrzeni ostatnich kilkudziesięciu lat metoda ta, choć zajmowała miejsce niszowe w islamistyce, przyciągnęła dziesiątki adeptów studiów koranicznych, przede wszystkim za Zachodzie. Wśród najbardziej znanych orędowników tej szkoły znanej jako wansbroughism należy wymienić jego uczniów – A. Rippina i G. Hawtinga, a także H. Berga, G. Reynolds a czy G. Nickela. Do dziś metodologia Wansbrough, choć coraz sła-

³ Patrz m.in.: Kazimierz Romanuk, *Morfokrytyka i historia redakcji czyli Form- i Redaktionsgeschichte*, Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa 1983.

⁴ *Nowa Encyklopedia Powszechna PWN*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998, t. 2, s. 398.

biej opierająca się krytyce ze względu na postęp całej dziedziny nauki, stanowi źródło inspiracji dla islamoznawców.

Do jakich wyników badań dotarł Wansbrough, pracując nad Koranem za pomocą morfokrytyki? Amerykański uczyony stwierdza w *Quranic Studies*, że Koran „jako dokument podlegający analizie za pomocą instrumentów i technik krytycyzmu biblijnego jest właściwie nieznanymi”⁵. Jako podstawowe przyczyny krępujące krytyczno-naukowe badania nad tekstem Koranu Wansbrough wymienia muzułmańskie dogmaty o niestworzonności (*‘adam al-ḥalq*) i nienaśladowalności (*i’jāz*) Koranu, a także „całokształt muzułmańskiej historiografii oferującej mniej lub bardziej spójny i prawdopodobny przekaz okoliczności objawienia koranicznego”⁶.

Za punkt wyjścia pracy Wansbrough można uznać stwierdzenie, że krytyczne studia nad Koranem pozostają daleko w tyle za podobnymi badaniami nad Biblią. Problem tkwi jednak nie tyle w mniejszej ilości materiałów źródłowych dostępnych islamoznawcom, co w niedostatku eksperymentów metodologicznych nad nimi. Chcąc ująć jednym zdaniem cel badań Wansbrough, należałoby stwierdzić, że jest nim rekonstrukcja muzułmańskiej *Heilsgeschichte*, tj. historii zbawienia według nauczania islamu. Pod terminem *Heilsgeschichte*, ukutym około połowy XX w. w studiach biblijnych, nauka rozumie duchowe dzieje ludzkości widziane oczyma wyznawców chrześcijaństwa. W tym rozumieniu ludzkość, a w szczególności członkowie społeczności wiernych, pełnią rolę narzędzi opatrności bożej. Wszystkie wydarzenia przeszłe, teraźniejsze, a także odnoszące się do przyszłości prorocтва, są odczytywane w odniesieniu do planu Boga wobec człowieka i mają na celu zachowanie przez niego życia wiecznego.

Wansbrough wychodzi z założenia, że literatura gatunku *Heilsgeschichte*, której przykładem jest Koran, formalnie dzieli wiele cech wspólnych ze świecką historiografią, gdyż odnosi się do rzeczywistych minionych zdarzeń. Różnica między nimi polega jednak na tym, że nadrzędnym celem *Heilsgeschichte* nie jest dokładne i obiektywne portretowanie przeszłości w duchu historiografii, lecz wspomniany kerygmat – proklamacja prawdy religijnej⁷.

Studia nad całokształtem muzułmańskiej *Heilsgeschichte*, jak i jej poszczególnymi elementami i aspektami, trwają w islamistyce od dłuższego czasu. Do ich badania wypracowano na przestrzeni ostatnich kilkudziesięciu lat szereg narzędzi naukowych. Jednym z najważniejszych takich instrumentów w ręku współczesnego badacza jest kryterium chronologii objawień koranicznych. Ojcowie niemieckiej (i nie tylko) islamistyki – Theodor Nöldke (1836–1930) i Friedrich Schwalli (1863–1919) – zauważyli, że chronologiczny podział sur koranicznych na mekkańskie (wcześniejsze) i medyńskie (późniejsze) może pomóc w próbach odtwarzania porządku dziejów tekstu koranicznego.

Wansbrough nie kwestionuje zasadności tej powszechnie przyjętej tezy, określając ją w swoim charakterystycznie powściągliwym stylu mianem „racjonalnej”⁸. Zastrzega jednak, że stanowi ona tylko jeden z wielu możliwych sposobów interpretacji materiału koranicznego⁹. Innymi słowy, podporządkowanie wszystkich rozważań nad Koranem teorii chronologii niesie ze sobą ryzyko ograniczenia się do jednej specyficznej perspektywy. Według amerykańskiego badacza prowadzi to do postrzegania badanych

⁵ John Wansbrough, *Quranic Studies*, op. cit. s. IX.

⁶ Ibidem.

⁷ John Wansbrough, *The Sectarian Milieu*, op. cit. s. I.

⁸ John Wansbrough, *Quranic Studies*, op. cit. s. 2.

⁹ *Feasible, but hardly the only method of interpreting the Quranic data*. Ibidem.

materiałów przez zawężony pryzmat. Ponadto, islamoznawcy kierujący się chronologią Nöldekego–Schwally’ego winni mieć cały czas w pamięci, że stosują ją na literackim, a nie historiograficznym materiale źródłowym odnoszącym się do genezy islamu¹⁰. Metodologiczny mechanizm historii form sprawdził się w bibliстыce. Jednak czy w takim razie można stosować go również w analizie tekstu Koranu?

Wansbrough zgodziłby się z pewnością, że współcześni islamoznawcy nie wypracowali jeszcze wyczerpującego zestawu narzędzi naukowych do pracy nad Koranem i tekstami tradycji muzułmańskiej. Oczywiście, podstawowe instrumenty istnieją; jednak skoro nie dają zadowalających rezultatów, należy je uznać za niewystarczające. Innym problemem według badacza jest fakt, że zachodnia orientalistyka przez lata przyjmowała zbyt konformistyczną postawę w badaniach nad początkami islamu. Działo się tak mimo powszechnej świadomości islamoznawców, iż wartość historiograficzna tradycyjnej literatury muzułmańskiej pozostaje wątpliwa. Amerykański badacz pisze: „Spostrzeżenie Nöldekego i Schwally’ego, iż «wszystko to jest wysrane z palca do tego stopnia, że trudno się do tego odnieść^{11» jest kolejną cechą arbitralności metody historycznej, która przez wiek dominowała dziedzinę badań nad islamem, a szczególnie nad Koranem¹². Wansbrough konkluduje założenia tradycyjnej metodologii Nöldekego stwierdzeniem, że podjęta przez niego „historyczna analiza źródeł tradycji doprowadziła go zaledwie do stanowiska wypracowanego i reprezentowanego przez Al-Suy’iego 400 lat wcześniej¹³”.}

Amerykański badacz uważa, że brak konsekwencji w tradycyjnej metodologii, w tym metodologii Nöldekego, polega na przyjmowaniu za dobrą monetę wybranych części przekazu tradycji muzułmańskiej uznanych przez badaczy za wiarygodne, przy jednoczesnym odrzucaniu *a priori* innych elementów, które już się takie nie wydają. Co więcej, jego zdaniem takie podejście „stwarza kryteria oceny w najgorszym wypadku zgubne, a w najlepszym subiektywne¹⁴. Wansbrough uważa także, że „wprowadzone przez Bella oraz Blachère modyfikacje podejścia metodologicznego Nöldekego–Schwally’ego odznaczały się udoskonaleniem szczegółów przy jednoczesnym braku krytycznej oceny przyjętego założenia, a mianowicie, czy ustalenie chronologii/topografii objawienia jest w ogóle wykonalne¹⁵”.

Dla przykładu, Wansbrough odnosi się krytycznie do stanowiska Nöldekego–Schwally’ego dotyczącego różnic między formowaniem się kanonicznego tekstu Koranu a kanonu świętych ksiąg judaizmu i chrześcijaństwa. Według tradycyjnego poglądu Nöldekego–Schwally’ego wyrażonego w II części *Geschichte des Qorāns*, powstanie muzułmańskiego kanonu przebiegło całkowicie odmiennie, gdyż: „Nie jest on dziełem większej liczby autorów, lecz jednego człowieka, i stąd tekst ujrzał świat w krótkim czasie jednego ludzkiego pokolenia¹⁶”. Dla Wansbrough takie stwierdzenie jest co najmniej dyskusyjne. Jego analiza wykazuje, że „muzułmańska księga [Koranu] jest nie tylko dziełem zespołowym, lecz także, że okres

¹⁰ Ibidem, s. 50.

¹¹ Theodor Nöldeke, *Geschichte des Qorāns. Erster Teil. Über den Ursprung des Qorāns*, Dieterich’sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig 1909, II wyd., s. 139.

¹² John Wansbrough, *Quranic Studies*, op. cit., s. 126.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibidem, s. 126, przyp. 3.

¹⁵ Ibidem, s. 126; por.: William Montgomery Watt, *The Dating of the Qur’ān: a Review of Richard Bell’s Theories*, „Journal of the Royal Asiatic Society” 1957, t. 89, nr 1–2, s. 46–56 oraz Régis Blachère, *Introduction au Coran*, G.P. Maisonneuve, Paris 1959, s. 182–198 i 240–263.

¹⁶ Theodor Nöldeke, Friedrich Schwalli, *Geschichte des Qorāns. Zweiter Teil. Die Sammlung des Qorāns*, Dieterich’sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig 1919, II wyd., s. 120.

konieczny do jej kompozycji wybiegał raczej poza jedno pokolenie, co wynika z typologicznej analizy egezezy koranicznej¹⁷. Słowo „raczej” w powściągliwym i dyplomatycznym stylu Wansbrough sugeruje bardzo długi okres.

Innym, oprócz chronologii, elementem klasycznej metodologii kwestionowanym przez Wansbrough jest historyczność tradycji. Amerykański badacz wychodzi z zasadniczego założenia, że przy tworzeniu własnej, odrębnej *Heilsgeschichte* każda monoteistyczna tradycja religijna kierowała się podobnymi przesłankami: „Motywacją całej historii zbawienia jest interpretacja, i w takim rozumieniu historia zbawienia ma zawsze charakter mityczny. (...) Natomiast materiał [wydarzenie], którego mit jest interpretacją, rzadko jest fikcyjny; jednak równie rzadko udaje się przekonująco oddzielić taki materiał od jego interpretacji”¹⁸.

Stąd właśnie wniosek Wansbrough wyciągnięty na zasadzie analogii, że do studiów nad muzułmańską historią zbawienia warto sięgnąć po gotowe wzorce metodologiczne z dziedziny krytycyzmu biblijnego, gdyż dzięki nim udało się podjąć próbę demitologizacji tradycji chrześcijańskiej¹⁹. Można stwierdzić, że to właśnie ów metodologiczny eksperyment „narzucenia” wczesnemu piśmiennictwu tradycji muzułmańskiej mechanizmów krytycyzmu biblijnego zarówno zjednało badaczowi najwięcej zwolenników, jak i przysporzyło mu najwięcej oponentów.

Dlaczego? Wansbrough stwierdza bez ogródek, że proces rozwoju doktryny islamu nie przebiegał według oryginalnego wzorca muzułmańskiego, lecz z całą pewnością podług biblijnego konceptu (tj. schematu) zbawienia²⁰. Co więcej, stara się on dowieść, że taki, a nie inny kształt muzułmańskiej *Heilsgeschichte* jest w islamie owocem „polemiki międzywyznaniowej”, a więc wypadkową ścierania się wierzeń pierwszych pokoleń muzułmanów z dziesiątkami otaczających ich nurtów religijnych i systemów ideologicznych na Bliskim Wschodzie²¹. Idea klarowania się doktrynalnego islamu w środowisku wielowyznaniowym i wszelkie implikacje związane z tym założeniem są stale powracającym motywem przewodnim *Quranic Studies* i *Sectarian Milieu*.

Nie można się oprzeć przeświadczeniu, że poprzez swe studia Wansbrough usiłuje właściwie znaleźć odpowiedź na fundamentalne pytanie, które zadawało sobie i wciąż zadaje wiele osób: dlaczego spośród dziesiątek, a może i setek odłamów religijnych w tradycji judeochrześcijańskiej VII i VIII w. przetrwał właśnie islam. Według amerykańskiego orientalisty, wczesna społeczność muzułmańska wyróżniała się spośród tych wszystkich denominacji choćby tym, iż „wytworzyła dzieje swego pochodzenia”²². Opracowanie własnej historii, oprócz oczywistego rozwijania koncepcji teologicznych i pielęgnacji praktyk religijnych, oznacza, że gmina muzułmańska musiała czuć się pewnie i stabilnie w sensie społecznym i politycznym: „wydaje się, że istniały warunki (społeczne/intelektualne) pozwalające lub stymulujące powstanie specyficznej formuły historycznej, której jedynym możliwym wzorcem był model biblijny” – stwierdza Wansbrough²³. Według niego, „w historiografii muzułmańskiej można odnaleźć zarówno esencję, jak i modalność rozwoju, judeochrześcijańskiego konceptu zbawienia”²⁴.

¹⁷ John Wansbrough, *Quranic Studies*, op. cit. s. 44.

¹⁸ John Wansbrough, *The Sectarian Milieu*, op. cit. s. 31.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem, s. 40.

²¹ Ibidem.

²² Ibidem, s. 39.

²³ Ibidem, s. 40.

²⁴ Ibidem.

Prawdopodobnie na skutek wielokrotnego używania przez badacza terminu *Heilsgeschichte* (najczęściej w jego angielskim odpowiedniku *salvation history*) rozpowszechniło się przekonanie o jego głębokim sceptycyzmie wobec szans na odkrycie i właściwe zrozumienie prawdziwej genezy islamu. Określając przekaz tradycji muzułmańskiej mianem „literatury historii zbawienia”, Wansbrough w pewnym sensie umniejsza jej rolę jako wiarygodnego źródła historycznego. Stąd amerykańskiego orientalistę zalicza się często w poczet najbardziej reprezentatywnych przedstawicieli szkoły sceptycyzmu historycznego zajmującej się wczesnym okresem islamu.

Niezależnie od wyników badań, zastosowana przez Wansbrough metoda stanowi nowatorską, interdyscyplinarną próbę spojrzenia na genezę islamu i Koranu z pionierskiej perspektywy we współczesnej islamistyce, przez pryzmat w y b r a n y c h narzędzi krytyki naukowej. Stąd jest cennym uzupełnieniem studiów nad Koranem i potencjalnym punktem wyjścia do kolejnych badań. Nie należy jednak zapominać, że historia form to zaledwie jedna z wielu metod krytycznej analizy tekstu (obok m.in. równie popularnej metody krytyki źródeł, krytyki tekstu, metody porównawczej, intuicyjnej). Zastosowana rozłącznie od innych metodologii, w szczególności przy odrzuceniu części dziedzictwa piśmiennictwa muzułmańskiego, stanowi jedynie s u b i e k t y w n e spojrzenie na badane zagadnienia. Niemniej jednak wnioski Wansbrough są z pewnością cenną kopalnią wiedzy metodologicznej dla współczesnego adepta nauk orientalnych.

Echa dyskusji nad metodologią badawczą Wansbrough nie słabną po dziś dzień. W kręgach zachodniej orientalistyki wciąż głęboki pozostaje rozdźwięk między badaczami uznającymi dzieła wczesnej tradycji muzułmańskiej za „materiał historiograficzny” (częściowo lub nawet w całości), a tymi, którzy przypisują im znaczenie jedynie „materiału literackiego o wartości historycznej”. Zaliczając się zdecydowanie do tej drugiej grupy, amerykański orientalista uznaje, że dzieła historiograficzne, nie tylko muzułmańskie, mają wpisany w swą naturę, bez względu na epokę historyczną, charakter subiektywny (podobnie jak np. poezja). Jak stwierdza – od zawsze „historia jako gałąź nauki i historia jako gałąź literatury rywalizują ze sobą”²⁵.

BIBLIOGRAFIA

- Blachère R., *Introduction au Coran*, G. P. Maisonneuve, Paris 1959.
- Nöldeke T., *Geschichte des Qorāns. Erster Teil. Über den Ursprung des Qorāns*, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig 1909, wyd. II.
- Nöldeke T., Schwally F., *Geschichte des Qorāns. Zweiter Teil. Die Sammlung des Qorāns*, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig 1919, wyd. II.
- Romaniuk K., *Morfokrytyka i historia redakcji czyli Form- i Redaktionsgeschichte*, Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa 1983.
- Wansbrough J., *Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation*, Oxford University Press, Oxford 1977.
- Wansbrough J., *The Sectarian Milieu: Content and Composition of Islamic Salvation History*, Oxford University Press, Oxford 1978.
- Watt W.M., *The Dating of the Qur'ān: a Review of Richard Bell's Theories*, „Journal of the Royal Asiatic Society” 1957, t. 89, nr 1–2, s. 46–56.
- Nowa Encyklopedia Powszechna PWN*, Warszawa 1998, t. 2.

²⁵ Ibidem, s. 1.